

TIMUR KO'JAO'G'LU

*Michigan davlat universiteti va Mirzo Ulug'bek nomidagi
O'zbekiston Milliy universiteti ilmiy xodimi. Professor
(AQSh)*

O'ZBEK TILIDAGI UNLI TOVUSHLAR VA UNLI UYG'UNLIGI MUAMMOSI HAQIDA¹

Kirish:

O'zbek tilidagi unli tovushlar masalasi aslida muammo bo'lmasa-da, bu o'tmish Sovet davridagi siyosiy aralashuvlar tufayli bugun hal qilib bo'lmaydigan muammo sifatida muhokama qilinmoqda. Ayniqsa, o'zbek alifbosi va imlosining qisqa muddatlarda tez-tez o'zgartirilishi natijasida, unli tovushlarning talaffuzi, hamda unli uyg'unligi (singarmonizmi) jihatlaridan eng katta tushunmovchilikka uchragan turkiy til, o'zbek tili hisoblanadi. Sovetlar ittifoqida qolgan turkiy tillarning alifbosi 1923-1991-yillari orasida uch marta o'zgargan bo'lsa, o'zbek tili alifbosi to'rt marta o'zgartilgan. Bu o'zgarishlar paytida uch unli tovushni bildiradigan uch unli harfning alifbodan olib tashlanishi bilan birga, unli harflarning uyg'unligining buzilishi va imlo xatosining paydo bo'lishida Sovet til siyosati faol rol o'ynadi. Sovet ittifoqi tarqalgandan keyin, erkinlikni qo'lga kiritgan O'zbekiston Respublikasida 1995-yili o'zbek tili uchun qabul qilingan yangi lotin alifbosida ham o'zbek tilining unli va undosh tovushlarini bildiradigan harflar uchun yana noto'g'ri harflar tanlash orqali o'zbek tilining unli harflari va unli uyg'unligiga to'g'risida ba'zi turkologlarning noto'g'ri izoh va xulosa chiqarishlariga sabab bo'ldi. (*qarang.2. O'zbekcha uchun qo'llanilgan noto'g'ri alifbolar*)

Holbuki, 1923-1930-yillarda O'zbekiston maktablarida dars kitobi sifatida foydalanilgan o'zbek tilshunosi Abdurauf Fitratning "Sarf" nomli o'zbek tili grammatikasi va olmon turkologi Annamariya von Gabainning 1945-yili nashr etgan *Özbekische Grammatik* nomli kitobida o'zbek tilining 9 unli tovushi va unli uyg'unligi juda to'g'ri ko'rsatilgan edi. Keyingi vaqtlarda yozilgan ilmiy ishlarda Fitrat va Gabainning fikrlariga umuman ahamiyat berilmadi. Fitrat bilan Gabainning ushbu mavzudagi kitoblarini o'qib tekshirib chiqmasdan turib, o'zbek tilining fonetikasi haqida to'liq ma'lumot berish mumkin emas. Bu maqolada, Markaziy Osiyodagi siyosiy o'zgarishlar, hamda til (alifbo, talaffuz va imlo) o'zgarishlari haqida ma'lumot berilgandan keyin, Fitrat bilan Gabainning ilk o'zbek grammatikasiga bog'liq ilmiy ishlaridan boshlab bugungacha butun dunyoda, hamda Turkiyada o'zbek tilining fonetikasiga doir nashr etilgan barcha ilmiy ishlarga baho beriladi.

Bu maqolada, o'zbek tilida arab, lotin, kirill alifbolari bilan yozilgan matnlarning transkripsiyasi uchun quyidagi 34 harfli umumiy turk lotin alifbosi foydalanildi.

¹ Ushbu maqolaning turkcha va ruscha versiyalari 2017-yilda Anqara (Turkiya) va Turkistonda (Qozog'iston) nashr etilgan: Timur Kocaoğlu, "Türkbilim (Türkoloji)'de Özbekçenin Ünlü Sesleri İle Büyük Ünlü Uyumu Sorunu Üzerine" *Zeynep Korkmaz Armağanı*, Ankara: TKAE, 207; s. 241-258; T. Коджаоглу "К проблеме небной гармонии гласных в узбекском языке" *Туркология* (туркистан, Ахмет ясуи университети), Нр. 4 (85), 2017, с. 27-53.

1. Unli tovushlar: 9 unli

yo'g'on **a – o – u – i**

ingichka **ä – ö – ü – i – e** (yopiq é)

2. Undosh tovushlar: **b** (b), **c** (j), **ç** (ch), **d** (d), **f** (f), **g** (g), **ğ** (g'), **h** (h), **x** (x), **j** (ruscha j), **k** (k), **q** (q), **l** (l), **m** (m), **n** (n), **ŋ** (ng), **p** (p), **r** (r), **s** (s), **ş** (sh), **t** (t), **v** (v), **w** (qozoqcha u), **y** (y), **z** (z).

1. O'zbek tilining turkiy tillar orasidagi o'rni va uning taraqqiyoti:

Zamonaviy o'zbek tili turkiy tillarning Qarluq gruppasi ichida zamonaviy uyg'ur tili bilan birga joylashgan. Tarixiy davrlarda, Turkiston (G'arbiy Turkiston bilan Sharqiy Turkiston birgalikda) nomi bilan atalgan Markaziy Osiyo mintaqasida quyidagi turkiy yozuv tillari mavjud bo'lgan: 1. O'rxun yozuv tili: 8-9-asrlar, 2. Eski uyg'ur yozuv tili: 8-12-asrlar, 3. Qoraxoni yozuv tili: 10-12 asrlar, 4. Xorazm yozuv tili: 12-13 asrlar, 5. Chig'atoy yozuv tili: 14-20 asrlar.

19-asrning oxiri bilan 20 asrning 10-yillarigacha bo'lgan davr Chig'atoy tilidan zamonaviy o'zbek tiliga o'tish davri hisoblanadi. Turkistonda bu o'tish davrida qozoq tili yangi qozoq yozuv tili bo'lib alohida rivojlana boshladi. Rivojlanib kelayotgan yangi qozoq tili, har turli qozoq qabilalarining shevalariga asoslanib tashkil topgan bo'lsa, Rus Chor hukumati tarafidan "Sart tili" deb atalgan o'zbek tili esa eski Chig'atoy tiliga asoslanib tashkil topdi. Zamonaviy o'zbek tilining paydo bo'lishida 1900-1923-yillar mobaynida Toshkent, Buxora, Samarqand, Qo'qon, Marg'ilon kabi shaharlarda bilimli kishilar tarafidan mustaqil gazeta, jurnal va kitoblarning ko'plab nashr etilishi juda muhim rolga ega. Ayniqsa, yozuvchi va shoirlardan Abdulhamid Sulaymon Cho'lpon (1897-1938) bilan Abdurauf Fitrat (1886-1938)ning she'rlari, hikoya va teatr asarlari zamonaviy o'zbek tilining adabiy til sifatida tashkil topishiga katta hissa qo'shgan.

Ayni paytda bir tarafdin siyosiy, ikkinchi tarafdin alifbo va imlo mavzusida katta o'zgarishlar yuz berdi: Siyosatdagi o'zgarishlar 1917-yili Rossiyada Chor hukumati bolsheviklar tarafidan ag'darildi va uning o'rniga Rus Sovet hukumati tashkil topdi. 1917-1922-yillar orasida erkin Qizil askarlar deb ataluvchi Bolsheviklar bilan Chor Rus hukumatini himoya qiluvchi Oq ruslar orasida ichkiy urush yuz berdi. Bolsheviklar o'z dushmanlari bo'lgan Oq ruslarga qarshi kurashda yordam to'plamoq uchun Chorlikning qo'l ostida yashaydigan rus bo'lmagan millatlar, ayniqsa, musulmonlarga o'z xaqqlarini olishga undovchi takliflar jo'natishdi. Lenin bilan Stalinning imzosi bilan tasdiqlangan ushbu undovga ishongan holda har xil turkiy millatlar o'z muxtoriyatlarini va mustaqil respublika qurisha boshladi: 1917-1918-yilda Qirim Tatar Muxtoriyati, 1918-1919-yilda Butun Rossiya Turk-Tatar Muxtoriyati, 1917-1918-yilda Turkiston Muxtoriyati (Qo'qon shahrida), 1917-1919-yilda Alash O'rda Muxtoriyati (Orenburgda), 1918-1920-yilda Ozarbayjon Respublikasi, 1920-1923-yilda Buxora Respublikasi, 1920-1923-yilda Xorazm Respublikasi. Sovet hukumatida 1918-yili Turkistonning shimolida 1924-yilga qadar davom etgan Turkiston Sovet Sotsialistik Respublikasi qurildi. (Ko'jao'glu 2002)

Mana shunday alg'ov-dalg'ov bir paytda, Xorazm Respublikasida O'g'iz til guruhiga kiradigan Xorazm adabiy yozuv tili 1920-1923-yillar oralig'ida foydalanildi. (Ko'jao'glu 1987). 1920–1923-yillar mobaynida Buxoro Respublikasida esa, turk tili deb nomlangan hozirgi o'zbek tiliga juda yaqin bir adabiy yozuv tili qo'llanildi. Bu ikki avtonom respublikadan boshqa Toshkent, Samarqand, Andijon, Marg'ilon, Qo'qonda o'zbek adabiy tili foydalanildi. 1920-yildan keyin hozirgi Turkmaniston, Qozog'iston, Qirg'iziston va 1925-yildan keyin bu Respublikalar tarkibiga kiritilgan yerlarda turkman, qozoq va qirg'iz adabiy yozuv tillari yangidan tashkil qilina boshladi. Biroz vaqt o'tib, Tojikiston Respublikasi qurilgandan keyin Dushanbe va boshqa joylarda fors tilining bir tarmog'i bo'lgan tojik adabiy tili rivojlandi. 1920-yildan boshlab hozirgi Sharqiy Turkistonda uyg'ur adabiy tili rivojlandi (1949-yildan keyin Sharqiy Turkiston Kommunist Xitoy davlatiga qarashli Shinjan-Uyg'ur avtonom davlatiga aylandi).

2. O'zbek tilining alifbolari:

Bu siyosiy o'zgarishlar bilan bir qatorda alifbo va imlo mavzusida boshqa turkiy tillarda bo'lgani kabi o'zbek tilida ham quyidagi o'zgarishlar ro'y berdi: Eski Chig'atoy yozuvida 600 yil mobaynida foydalanilgan arab alifbosiga bog'liq klassik chig'atoy alifbosining o'rniga, turkchani 9 unli tovushini har xil unli nuqtalar (harakalar) bilan ifoda etuvchi va "soddalashtirilgan arab alifbosi" deb ataluvchi yangi bir alifbo 1921-yilidan boshlab o'zbek, qozoq, qirg'iz va turkman yozuv tili uchun qo'llanildi. 1921 va 1926-yillar orasida 6 yillik qisqa bir muddat foydalanilgan bu soddalashtirilgan (ya'ni turkiy tillarning unli tovushlarining talaffuz etilishiga moslashtirilgan) arab alifbosida haqiqatanda barcha turkiy tillardagi 9 unli tovush uchun 9 ta harf berilgan edi. 1921–1926-yillar oralig'ida bu soddalashtirilgan arab alifbosi bilan ko'plab gazeta, jurnal va kitoblar chop etildi.

1926-yili Bakuda o'tkazilgan Birinchi Turkologiya Kongressida Sovet Ittifoqi ichidagi turkiy yozuv tillarining barchasi uchun umumiy lotin alifbosini tuzish haqida qaror qabul qilindi. Bu qarorga asoslangan holda 1927-yili barcha turkiy millatlar kabi O'zbekistonda ham lotin alifbosiga o'tish ishlari amalga oshirila boshladi va 1927-yilning oxirlarida O'zbekistonda umumiy lotin alifbosi qo'llanila boshladi. Bu alifboda o'zbek tilining 9 unli tovushi uchun 9 harf bor edi: a (yo'g'on), ə (ä, ingichka), e (é), (ı, yo'g'on), i (ingichka), ö (ö), o (o), u (u), y (ü). Biroq, 1934 yili 9 unli tovushni bildiradigan 9 harfdan uchtasi olib tashlandi: (ı), ö (ö), y (ü).

1938-1940-yillar orasida esa Sovet Ittifoqi ichidagi turkiy tillarning barcha dialektlari uchun umumiy bo'lgan lotin alifbosi olib tashlanib, turkiy millatlarning har biri uchun o'ziga xos bir biridan farqli rus kirill alifbosi kiritildi. Bu rus kirill alifbosi O'zbekistonda 1940-yildan e'tiboran foydalanila boshladi. 1934-yili lotin alifbosidan olib tashlangan (ı), ö (ö), y (ü) harflari o'zbek kirill alifbosiga ham kiritilmadi. 1940-yildan beri qo'llanilib kelayotgan o'zbek kirill alifbosining o'rniga tuzilgan eng so'nggi o'zgarish natijasida yana o'zbek tilidagi unli tovushlarni to'liq ko'rsata olmaydigan o'zbek lotin alifbosi qabul qilindi. Bu lotin alifbosining harflari bilan 1927-yili tuzilgan lotin alifbosining harflarida ancha farq bor.

1995-yili tuzilgan o'zbek lotin alifbosining ba'zi harflari ingliz alifbosidan olingan bo'lib, hatto ayrim unsiz tovushlar ikki harf orqali ko'rsatilgan: ch (ch), sh (sh), g' (g'). O'qilishi va talaffuz qilinishi juda qiyin bo'lgan bu o'zbek lotin alifbosida quyidagi 6 unli harf bor. 9 unli tovushni 9 harf bilan

o (yo'g'on **a**): Ba'zi so'zlarda **yo'g'on a** ba'zi so'zlarda **yo'g'on o** / rus tilidan kirgan so'zlarda **ruscha o**)

a (a): Ba'zi so'zlarda **yo'g'on a** ba'zi so'zlarda **ingichka a**

e (ye): Bu harfda muammo yo'q!

i (i) Ba'zi so'zlarda **yo'g'on ı** ba'zi so'zlarda **ingichka i**

o' (o'): Ba'zi so'zlarda **yo'g'on o** ba'zi so'zlarda **ingichka ö**

u (u): Ba'zi so'zlarda **yo'g'on u** ba'zi so'zlarda **ingichka ü**

Undosh tovushlar uchun quyidagi harflar berildi: b (b), j (j), ch (ch), d (d), f (f), g (g), g' (g'), h (h), x (x), k (k), q (q), l (l), m (m), n (n), ng (ng), p (p), r (r), s (s), sh (sh), v (v), y (y), z (z).

Bu alifbo bilan yozilgan ba'zi o'zbekcha so'zlardan imloda o'xshash faqat talaffuzda yo'g'on-ingichka bo'lib ikki xil misollar bor:

bo'l-moq (bo'l-: **bol**-) yo'g'on talaffuz etiladi, lekin bo'l-moq (bo'l-: **böl**-) ingichka talaffuz etiladi.

uzun (uzun: **uzun**) yo'g'on talaffuz etiladi, lekin üzüm (uzum: **üzüm**) ingichka talaffuz etiladi.

qiz (qiz: **qız**) yo'g'on talaffuz etiladi, lekin iz (iz: **iz**) ingichka talaffuz etiladi.

qalam (qalam: **qalām**) so'zining boshi **qa**- yo'g'on talaffuz etiladi, lekin ikkinchi bo'g'ini **lam** (lam: **lām**) ingichka talaffuz etiladi.

3. Abdurauf Fitrat va o'zbek tilining unli tovushlari:

O'zbek tilining grammatikasi va tilshunoslik masalalari bo'yicha nafaqat birinchi, balki eng muhim ilmiy ishlar yozgan ilk o'zbek tilshunos olimi Abdurauf Fitratdir. Uning 1923-yili nashr etilgan "Sarf: o'zbek tili qoidalarini to'g'risida bir tajriba" nomli asari o'zbek tilining ilk grammatika kitobi hisoblanadi. Bu kitobning soddalashtirilgan arab alifbosi bilan 1923 va lotin alifbosi bilan 1930-yillar orasida chop etilgan 6 nashrdan 3 tasi qo'limda bor.

a. Soddalashtirilgan (moslashtirilgan) arab alifbosi bilan chop etilgan 1925-yilgi nashr:

Fitrat, Sarf: O'zbek tili qoidalarini to'g'risida bir tajriba (birinchi kitob). Chop etilgan joy nomi (?): O'zbek bilim xay'ati nashriyotidan, 192? (3-inchi bosma) [qo'limdagi kseronusxasida chop etilgan joyi bilan yili ko'rsatilmagan, taxminan 1925-yil bo'lishi mumkin]

b. Soddalashtirilgan (moslashtirilgan) arab alifbosi 1927-yilgi nashr:

Fitrat, Sarf: O'zbek tili qoidalarini to'g'risida bir tajriba (birinchi kitob). Samarqand-Toshkent: O'zbekiston davlat nashriyoti, 1927 (5-inchi basma).

a. Umumiy turk lotin alifbosi bilan 1930-yilgi nashri:

Fitrat, Sarf: o'zbek tili qoidalarini to'g'risida bir tajriba (birinchi kitob). Samarqand – Toshkent: O'zbekiston davlat nashriyoti, (1930 6-inchi basma).

Yuqorida nomi ko'rsatilgan bu kitoblarning muqovalarini maqolaning so'nggi sahifalarida ko'ra olasiz (rasmlar 1, 2, 3). Fitratning Sarf nomli kitobining so'nggi nashri 1930-yili chop etildi, undan keyin bu kitob taqiqlandi. Fitrat esa 1938-yili otib tashlandi.

Abdurauf Fitrat, yuqoridagi birinchi nashrida soddalashtirilgan (moslashtirilgan) arab alifbosi bilan o'zbek tilining 9 unli tovushidan faqat quyidagi 6 unli harf ko'rsatilgan: ¹ (a), ^o (ye), ^{o'} (o'), ^u (u), ⁱ (i), ^y (y). Keyinroq 1926-yildagi umumiy turk lotin alifbosi bilan 1930-dagi nashrda esa, o'zbek tilidagi 9 unlilarning hammasini lotin alifbosidagi harflar bilan ko'rsatgan: a (a), o (e, ä), u (u), y (ü), o (ö), o (o), e (é), i (i), i (i).

Unli va ynsiz tavvushlar

1—b, p, t, ç, c, x, d, r, z, s, ş, q, f, q, k, g, n,
l, m, n, v, h, j.
2—a, o, u—y, o—o, e, b—i.

Keyingi vaqtlarda bu kitobning eng so'ng kirill alifbosi bilan yozilgan nashri ham 2006-yili Fitratning asarlar to'plamining 2-inchi bobida o'rin oldi, lekin bu kirill nashrda 9 unli o'rniga faqat 6 harf bor. (Fitrat 2006; 140-175 b.)

Fitrat oldin o'zbek tilining 9 unli tovushining o'rniga soddalashtirilgan arab alifbosi bilan chop etilgan nashrlarda faqatgina 6 unli tovushni kursatgan bo'lsa, keyinroq umumiy turk lotin alifbosi bilan chop etilgan kitobda 9 unli tovushni to'liq ko'rsatgan. Buni quyidagicha izohlash mumkin: Fitrat soddalashtirilgan arab alifbosida nuqtasiz (harakasiz) vov ^o harfi bilan ham o ham ^{o'} tovushlarini birgalikda, ustida o'tra bilan nuqtali vov ^u ile esa, u bilan ü unli tovushini ko'rsatishga harakat qilgan bo'lishi mumkin. Fitrat shu arab alifbosi bilan yopiq e (é) bilan ochiq ä unli tovushlarini faqat hamza ^o bilan ko'rsatgan.

Fitrat bu o'zbek tilining ilk grammatik tajribasining soddalashtirilgan (moslashtirilgan) arab hamda umumiy turk lotin alifbosi bilan chop etilgan nashrlarda o'zbek tilidagi yo'g'on va ingichka unli uyg'unligining mavjud ekanligini ko'rsatgan. Fitrat bu haqida quyidagilarni yozadi (Bu yerda o'zbek lotin transkripsiyasida berilmoqda):

Joqanliq, inickalik

Bizning tilimiz jalpı tyrk tilinin ken bir tarmaqıdır. Tyrk tilidä bolqan asası hallarnın bizning tildä bolıshı täbi'idir.

Tyrk tilinin bytın tarmaqlarında bolqan kabi bizning tildä häm, sözlär ahän ı'tıbarı bilän joqan, inickä bolıw ikigä ajırladı.

Bu ahän mäs'älasini eski jazma äsärlärdä ken körä alqanımyz kabi, dalada yaşaqanlar arasında häm köbräk ıcrätmek mymkindir. Fars ädäbiyatı, mädräsä täçvidi tä'siri bilän buzılqan şähär şeväläridä bu halnı az körgänimiz bilän bizning şevädä joqanliq, inickalik ahäni joqdır deñ bolmajdır.

“YOĞANLIQ İNİÇKALIK

Bizning tilimiz jalpı Türk tilining ken bir tarmagıdır. Türk tilidä bolğan asası hallarınñ bizning tildä bolışı täbi'idir.

Türk tilining bütün tarmaqlarında bolğanı kabi bizning tildä häm, sözlär ahän ı'tıbarı bilän yoğan, inıçkä bolıb ikkigä ajırılır. Bu ahän mäs'älasini eski yazma äsärlärdä köp körä alğanımız kabi, dalada yaşağanlar arasında häm köbräk ücrätmek mümkindir. Fars ädäbiyatı, mädräsä täcvidi täsiri bilän buzılğan şähär şeväläridä bu halnı az körgänimiz bilän bizning şevädä yoğanlıq, inıçkalık ahäni yoqdır deb bolmaydır” (Fitrat 1927; s. 11).

Fitrat domla bu izohidan keyin, o'zbek tilidagi unli uyg'unligini ko'rsatish maqsadida o'zbek shoiri Abdulhamid Cho'lponning she'ridan bir parcha misol keltirgan:

*Qolımda soñğı taş qaldı
Köñildä soñğı intilmäk
Közımdä soñğı yaş qaldı
Küçımdä soñğı talpınmaq*

Yuqoridagi o'zbekcha she'rda berilgan “intilmäk” so'zida intil– o'zagi ingichka bo'lgani uchun “mäk”, talpın– o'zagi yo'g'on bo'lgani uchun “maq” qo'shimchasi keltirilgan. Fitrat bu izohi bilan o'zbek tilidagi yo'g'onlik-ingichkalik uyg'unligi mavjud ekanligini isbotladi. Shuningdek, o'rin-payt kelishigining qo'shimchasi yo'g'on turi “qolım-da” ingichka turi “köñil-dä”, “közımdä”, “küçım-dä” shaklda berilgan. Holbuki, keyingi o'zbek kirill alifbosi yozuvlarida unlilar-ning yo'g'on yoki ingichka bo'lishiga qaramasdan hammasiga “maq” (moq / moq) qo'shimchasi qo'yiladi: intilmoq (intilmoq), talpinmoq (talpinmoq) kabi. Shoir Cho'lponning bu she'ri “Sarf” nomli kitobning 1925 va 1927-yildagi arab nashrlarida bo'lsa-da, 1930-yili chop etilgan lotin alifbosi bilan yozilgan va 2006-yili kirill alifbosi bilan yozilgan nashrlarda yo'q (1928–1930-yillari shoir Abdulhamid Cho'lponga qarshi kommunistik partiya bilan davlat boshqarmasining tanqidlari kuchaydi).

4. Annamariya Von Gabain va o'zbek tilining unli tovushlari:

O'zbek tilshunosi va turkologi Abdurauf Fitratning 1924-1930-yillar oralig'ida chop etgan besh nashrida o'zbek tilida 9 unli tovush orqali unli tovushlarning uyg'unligining mavjud ekanligi-

ni isbotlagan edi. Bu voqeadan 15 yil keyin olmon turkologi Annamariya Von Gabain 1945-yili olmon tilida yozilgan ilk o'zbek grammatikasi qoidolari, matni va lug'atidan iborat 278 sahifalik ilmiy ishida ham bu mavzu haqida alohida ta'kidlab o'tdi.

“Die özbekische Hochsprache hat, wie die Mundart der Stadt Türkistan, 9 Vokale...” (o'zbek yozuv tilida, Turkiston shahri shevasidagi kabi 9 unli tovush bor). Gabain ushbu 9 unli tovushni mana bunlay ko'rsatib beradi: **a, ə** (geniş e), **e** (kapalı é), **i, (ı), o, ɵ** (ö), **u, y** (ü). Unli uyg'unligi haqida ham Gabain “barcha turkiy dialektlarda bo'lgani singari o'zbek yozuv tilida ham unli tovushlarning uyg'unligi mavjud (Lautharmonie) vardır” deb izoh beradi. Gabain, o'zbek tili-ning Ironlilashmish ayrim shevalarda oldingi ochiq unli tovushlar ingichka (ochiq e)ning orqangi yo'g'on o, u, a ga yaqin talaffuz etilishini aytadi (Gabain 1945; 20b.)

Gabain bu o'zbek tiliga doir ilmiy ishlarini quyidagi tilshunoslarning kitoblariga asoslanib yozdi:

1. Abdurauf Fitratning yuqorida atab o'tilgan “Sarf” nomli kitobi: Gabain bu “Sarf” nomli kitob-ning 1926-yili chop etilgan soddalashtirilgan arab alifbosi bilan yozilgan 4-inchi nashri bilan 1930-yili chop etilgan lotin alifboli 6-nashrining qo'lida bor ekanligi haqida malumot bergan.

2. O'zbeksitonda 1926-1934-yillar oralig'ida qo'llanilgan o'zbek lotin alifbosi bilan yozilgan asarlar: bu asarlarni adabiyotlar qismida 191-194-betlarda ko'rsatib o'tgan (nasr, she'r, adabiyot, siyosat kabi sarlavhalar ostida)

3. Ikkinchi Jahon urushi yillarida nemislarga asir olingan Sovet askarlarining ichida o'zbek yozuvchi, shoir va o'qimishli kishilardan Mo'min, Ravshan, dotsent Axjon bilan olmonlar tarafi-dan qurilgan Turkiston legionining boshlig'i Vali Qayyumxon degan kishilarning suhbatlari yozil-gan qog'ozlar mavjud. (Gabain 1945; 6 b.)

5. Yevgeniy Dmitriyevich Polivanov va o'zbek tilining unli tovushlari

1923–1930-yillar oralig'ida O'zbekiston maktablarida Abdurauf Fitratning “Sarf” nomli ki-tobi dars kitobi sifatida o'qitilayotgan bir paytda rus tilshunosi Yevgeniy Dmitriyevich Polivanov (1891–1938) ning “O'zbek tilini o'rganishga kirish” nomli kitobi Toshkentda (Polivanov 1925), “O'zbek tilining qisqacha grammatikasi” (Polivanov 1926) nomli asarlari Toshkentda va Mosk-vada chop etildi. Polivanov ayniqsa O'zbekiston va qo'shni jumhuriyatlardagi o'zbek shevalari ustida tadqiqotlar yurgizgan bir turkolog edi. Polivanov o'zbek shevalari orasida fors tilining ta'siri bo'lmagan shevalarda unli tovushlarning uyg'unligining (singarmonizm) mavjud ekanligini ta'kidlab o'tgan. (Polivanov 1929). Lekin sovet hokimiyati tarafidan Polivanovga ko'rsatilgan bosim tabora ortib bordi. Bu harakatlarning mavjud ekanligini Polivanov 1933-yili nashr etgan “Узбекская диалектология и узбекский литературный язык” nomli asarida bergan ma'lumot-lardan aniq ko'rish mumkin.

Panturkistlar o'zbek yozuv tilining unli tovush uyg'unligiga mos ravishda tuzilishini xohlash-di. Imlo konferensiyasida “O'zbek tili singarmonizmga mos tilmi?” deb so'rashganda, u yerdagi delegatlar panturkistlarning ovozlari eshitishdi: “Ha, o'zbek tilida singarmonizm bor va o'zbek tili singarmonizmga mos bir tildir” deyishdi. (Polivanov 1933, 38-39 b)

Polivanov, sovet rasmiy fikrining “panturkistlar” (turkchilar) deb ayblagan kishilarining ism-larini aniq ko'rsatmasa ham, ularning boshida Abdurauf Fitrat bilan Elbek Mashriq Yunus (1898-1939) kabi o'zbek tilshunoslari va yozuvchilaridan iborat edi. O'zbek shevalari va yozuv tili ustida yuritilgan 45 sahifadan iborat bu ilmiy ishida, juda bilimli Polivanovning kamida 5 sahifasida tak-ror takror “1917-yil qo'zg'oloni, qo'zg'olonchilar, panturkistlar” kabi shu davrdagi sovet huku-matining ayblovchi terminlarini qo'llanishidan uning ustida kuchli bosim borligini ko'rish mum-

kin. Polivanov bu maqolasida sovet hokimiyatiga hamfikir kabi ko'rsina-da, Stalinning "ziyolilarni yo'qotish" protsessida Fitrat, Elbek, Cho'lpon kabi Polivanov ham 1939-yili otib tashlandi.

6. Xolid Said va o'zbek tilining unli tovushlari

Ozərbayjon jumhuriyatida yashagan o'zbek turkologi Xolid Said ham 1926-yili Bakuda nashr etgan *Osmanlı Özbek Kazak Dillerinin Mukayeseli Sarfı* (Osmanli, o'zbek, qozoq tillarining qiyosiy grammatikasi) deb nomlangan ilmiy ishida, o'zbek tilining unli tovushlarini to'g'ri ko'rsatgan edi: körermeñ, körerseñ, körer, körermeñiz, körerseñiz, körerler. Xolid Saidning bu asari haqida maqola yozgan edim (Ko'jao'glu 1985). Aslida, o'zbek bulib, uzoq vaqt mobaynida Ozarbayjon respublikasida yashagan Xolid Said ham Stalinning ziyolilarni yo'qotish siyosati tufayli otib tashlandi.

7. Andrey Nikolayevich Kononov va O'zbek tilining unli tovushlari

Rus turkologi Andrey Nikolayevich Kononov 1960-yili nashr etgan "Zamonaviy o'zbek tilida matn tili grammatikasi" deb nomlangan ilmiy tadqiqotining "unli tovushlar" tarmog'ida, o'zbek kirill alifbosiga asoslanib "O'zbek adabiy yozuv tilida 6 unli tovush bor va ular o'zbek tilida 7 harf bilan ko'rsatiladi" deb yozgan (Kononov 1960, 15b). Kononov bu olti unli tovushni quyidagi shaklda ko'rsatib bergan: i (i), e – ye (e), a (ä), o (a), u (u), o' (o). Lekin, keyingi sahifalarda bu olti unli tovushni izohlar ekan, aslida ingichka bo'lgan "i" harfining ba'zi so'zlarda yo'g'on aytilishi, yo'g'on "o'" harfining ba'zan ingichka aytilishi, yo'g'on "u"ning ba'zi joylarda ingichka talaffuz etilishini izohlab o'z o'zi bilan ziddiyatga tushib qoladi. (Kononov 1960, 16-17 b). Kononov shunday bo'lsada "Umumiy turkiy tovushlar o – ö, u – ü, i – ı o'zbek tilida o', u, i harflari bilan ifodalanadi" deydi. (Kononov 1960, 60 b). Kononov o'zbek tilida ikki tovushning bitta harf bilan ifoda etilishini o'zbek tilida buni to'liq ko'rsatib bera oladigan harfning yo'qligidan deb izohlaydi.

Kononov bu maqolasida o'zbek tilining arab, moslashtirilgan arab va lotin alifbosi haqida ma'lumot berayotganda, 1926-yili qabul qilingan va 1928-yili qo'llanishga berilgan lotin alifbosining "singarmonizmga" (unli uyg'unligiga) mos bo'lgan shevalarning ta'siri bilan tayyorlangan, shu sababli imloda qiyinchilik yaratayotganini ta'kidlaydi (Kononov 1960; 59 b). Kononovning bu fikri faqatgina hayrat bilan qabullanishi mumkin, o'zbek tilining unli tovush uyg'unligiga mos imlosi nima uchun qiyinchilik yaratsin? Hech shubhasiz, Kononovning fikriga qaraganda, o'zbeklarning ko'pchiligi og'zaki tilda singarmonizmni yo'qotishgani uchun, singarmonizmga moyil yozuv tilini o'rganisha olmaydi demoqchi. Bu esa, bizga o'zbeklarga qarshi Sovet til siyosatining ta'sirini ko'rsatadi. Sovet hukumati, o'zbek tilini umumiy turk tili xususiyatlaridan uzoqlashtirib, fors tiliga yaqinlashtirish siyosati yurgizmoqda edi. O'zbek shevalarining kichkina bir qismida mavjud bo'lgan fors tili ta'siridagi Toshkent, Samarqand, Buxora shevalarini misol sifatida ko'rsatib, o'zbek adabiy yozuv tilini, 1930-yillardan 1990-yillarga qadar fors tilining singarmonizmga mos holga olib kelishga intildilar.

Kononovning 1960-yili chop etgan "Zamonaviy o'zbek matn tilining grammatikasi" nomli tadqiqotining qiziqarli tarafi shuki, Kononov bu tadqiqotining har xil joylarida (fonetika, sintaksis kabi) alohida berilgan mavzular buyicha foydalanilgan bibliografiyasida Fitrat (1923-1930), Polivanov (1925-1926), hamda Gabain (1945)ning o'zbek tili grammatikasi bo'yicha yozilgan ilmiy kitoblarini umuman ko'rsatmagan. Kononov kitobning bibliografiyasida Jafero'g'lu, Emre, Denining o'zbek tili bilan hech qanday aloqasi bo'lmagan kitoblarini ko'rsatar ekan, o'zbek tilining grammatikasi bo'yicha eng muhim tadqiqotlar yasagan Fitrat, Polivanov va Gabainning kitoblar haqida og'iz ham ochmaydi. Bu esa, xotiraning nochorligidan emas, albatta, yuqoridan ko'rsatilgan bosimdandir. Sovet senzurasini, o'zbek tili mavzusidagi bu muhim tadqiqotning keng tarqalmasligi uchun, Kononovning bu ilmiy ishidagi bibliografiyada ko'rsatilishini tasdiqlamagan. Bir tarafdin Gabainning o'zbek tili grammatikasi haqidagi tadqiqotidan og'iz ochmagan

Kononov, o'zbek tili grammatikasi haqidagi bu ilmiy ishida Gabainning "Eski turkiy tillarining grammatikasi" nomli asarini boshidagi qisqartirilgan ma'lumotlarda ko'rsatib o'tgan: "Gabain A., Alttürkische Grammatik. Leipzig, 1950." (Kononov 1960; 5b). Shuningdek, Kononov Polivanovning o'zbek tili grammatikasi haqidagi asari haqida hech narsa aytmasdan, "o'zbek tilining fonetikasi" tarmog'ining oxiridagi bibliografiyada Polivanovning quyidagi asarlarini ko'rsatgan (Kononov 1960; 61b):

1. Polivanov, Y.D.. *Русская грамматика в сопоставлении с узбекским языком*. Tashkent, 1933, 182 b.

2. Polivanov, Y.D. "Фонетическая конвергенция". Вопросы языкознания (Moskva), № 3 (1957), 77-83 [Bu asar Polivanov otib o'ldirilgandan keyin chop etilgan].

8. Edvard Allvorz (Edward Allworth) Sovet til siyosati haqida

Sovet ittifoqidagi turli rus bo'lmagan elatlarga nisbatan o'ylab topilgan xilma-xil til siyosatlari haqida ko'plab tadqiqotlar olib borilgan. (Allworth 1964; Fierman 1991; Baldauf 1993, Buran 2007–2011). Amerikalik Markaziy Osiyo tadqiqotlari mutaxassisi Edvard Allvorz o'zbek tilidagi unli tovush uyg'unligining 1930–1938-yillarda Sovet til siyosatining rejalari bilan qanday qilib buzishga intilgani haqida ochiq oydin aytgan:

O'zbek alifbosi va yozuvida singarmonizmni qo'llab-quvvatlaydigan milliy ta'sirning kamayishi bilan, O'zbekistonda yangi bir alifbo va yozuv tuzila boshladi. 1929-yili Samarqandda bo'lib o'tgan til kongressida Turkiston shahri shevasiga asoslanib singarmonizmga moil o'zbek yozuvining o'rniga, 1934-yili Toshkentda bo'lgan o'zbek tilining lotin alifbosida unli tovushlarni bildiruvchi 4 unli harf chiqarib tashlandi va o'zbek tilidagi 9 unlidan 5tasi qoldi. Bu bilan o'zbek tilidagi unli tovush uyg'unligi yo'qotildi. Ruslarning juda yaxshi biladigan Toshkentning forschalashgan dialekti "Yangi o'zbek adabiy yozuv tilining asosi bo'ldi. Bu siyosatning orqasida, o'zbek tili singarmonizm qoidalarini mustahkam saqlab qolgan boshqa turkiy tillarga yaqinligini kamaytirdi. Darhaqiqat, o'zbek millatchilarining o'zbek yozuv tilini ko'p millatli Toshkentning o'rniga, o'zgarmagan o'zbek shevalarini saqlab qolish harakatlariga qarshi qadam bo'ldi. Shunday qilib, O'zbekiston Sovet Respublikasining madaniy markazi bo'lib ruslashgan Toshkent yaxshilab joylashib oldi. (Allworth, 1964; s. 173-174)

Shu yerda muhim bir ma'lumotni aytish kerak: asarlarida o'zbek tilining 9 unli tovushi bilan unli tovushlarning uyg'unligi masalasini himoya qilgan ziyoli olim Abdurauf Fitratning o'zi forschalashib ketgan o'zbek shevasida gapiradigan Buxora shahridandir. U bilan birga Jadid davri o'zbek adiblaridan Elbek (1898-1938) bilan Batu (1904-1938) ham forschalashmish o'zbek shevasida gapiruvchi Toshkent shahridan chiqqan. Atoqli o'zbek shoiri Abdulhamid Cho'lpon andijonlikdir. Shu davrdagi shoir, yozuvchi va ziyolilari har xil viloyatlardan chiqqan bo'lsalar ham, hammasi o'zbek adabiy yozuv tili uchun 9 unli tovush bilan unli tovush uyg'unligini himoya qiluvchi imlo kerakligini aytdilar. O'zbek ziyolilarining ko'pchiligi 1937-1940-yillar oralig'ida o'ldirildi, bir qismi qamoqxonada, mehnat lagerlarida uzoq yillar qoldilar. Ziyolilarning ulkan bir qismi mana shunday bostirilgandan keyin, sovet til siyosati o'zbek tili ustida butun shiddati bilan amalga oshirildi.

9. Ikkinchi jahon urushi va urushdan keyingi yillarda Olmoniyadagi o'zbek tilida chop etilgan asarlar:

O'zbekistonda 1928-yili tuzilgan lotin alifbosi 1934-yili o'zgartilib ichidan ı, ö, ü unli tovushlari olib tashlangan bo'lsa-da, Ikkinchi Jahon Urushi yillarida Olmoniyada qiziqarli bir voqea yuz berdi. Sovet askarlari qatorida urushga qatnashgan turli turkiy millatlardan nemislarga asirga tushgandan keyin, olmonlar tarafidan qurilgan legionlardan Turkiston legionidagi qozoq,

qirg'iz, o'zbek va turkmanlar orasidagi yozuvchi, shoir va ziyolilar urush paytida *Yangi Turkiston* nomli gazeta va *Adabiyot* deb ataladigan jurnal chiqarishdi. Bu gazeta, jurnal va boshqa turdagi kitoblarda qozoq, o'zbek, qirg'iz va turkman tilidagi she'r, hikoya va pessalar lotin alifbosi bilan yozilgan edi. O'zbek tilida yozilgan asarlarda foydalanilgan lotin alifbosida 9 unli tovush uchun 9 harf berilgan edi. Urushdan keyingi yillarda ham Olmoniyada chop etilgan *Miliy Turkiston* jurnalida ham mana shu imlo turi 1970-yiliga qadar davom etdi. Bu esa, O'zbekistonda o'zbek lotin alifbosi 1934-yildan keyin buzilgan bo'lsa ham, urush paytida Olmoniyaga kelgan o'zbeklar o'z yozuvlarida va adabiy asarlarida o'zbek tilining 9 unli tovushli lotin alifbosini foydalanganlarining isbotidir (Kojaog'lu 1999, 1997 a).

10. O'zbek tili haqida boshqa chet ellik turkologlar

Turkologlardan 1955-yildan 1998-yilga qadar Charlz Y.Bidvel, Andre F.Sjoberg, Stefan Varm, Karl X.Mengez, Xendrik Busxoten (Charles E. Bidwel, Andrée F. Sjoberg, Stefan Wurm, Karl H. Menges, Hendrik Boeschoten) ham o'z asarlarida o'zbek tilining forschalashgan shevalaridagi i, ö, ü unli tovushlarining yo'qolishi bilan singarmonizmning ham yo'qolgani, forschalashmagan shevalarda esa unli tovush uyg'unligining mavjud ekanligini ta'kidlashgan. (Bidwell 1955, Wurm 1959, Menges 1968, Boeschoten 1998). Ularning orasida o'zbek tilining unli tovushlari haqida eng qiziqarli tadqiqot olib borgan Andre F.Sjobergdir. O'zi tilshunos olim bo'lib, Amerikaning mahalliy aholisi (qizil terili) bilan dravid tillari haqida ko'plab ilmiy ishlar olib borgan Andre F.Sjoberg 1963-yili o'zbek tilining strukturalik grammatikasi nomli ilmiy ishida, AQShdagi ikki o'zbek ziyolisining gaplashgan Toshkent shevasiga asoslanib o'zbek tilining unli tovushlarini belgilashga harakat qilgan. U o'z asarining unli tovushlar tarmog'ida i unli tovushi yonida yana shunga o'xshash i unli allafoni, ı unli tovushining yonida 3 alohida ı unli tovush allafoni kabi, e, é, o, ö, u, ü unli tovushlarida ham 3 va 5 unli tovush allafonlarini topgan. (Sjoberg 1963; s. 14-21). Uning bu asari qiziqarli bo'lishiga qaramasdan, mavzudan uzoq bo'lgani uchun bu haqida ko'p to'xtalmaymiz. Qisqasi, uning bu asarida bergan ma'lumotlari ham o'zbek tilida 9 unli tovushning borligini ko'rsatadi.

Asli Vengriyalik bo'lib Amerikada yashaydigan turkolog Andras J.Y.Bodrogligetti 2002-yili chop etilgan *Modern Literary Uzbek* (Zamonva'y o'zbek adabiyoti) nomli 2 jildidan iborat asarining 1-inchi jildida yana o'zbek kirill va lotin alifbolariga asoslanib, o'zbek tilida 6 unli tovush borligi haqidagi fikrlarini bildiradi. Lekin unli tovushlardan i, o, u harflariga misol keltirar ekan, o'zbek alifbosidagi i, o, ö harflarining bir ingichka va bir yo'g'on tovushlarni bildiruvchi ikkitadan jami 6 unli tovushdan iborat ekanligini aytadi. (Bodrogligetti; s. 30-37). Agar alifbodagi 3 unli harfning har biri ikkita tovushdan 6 unli tovushni ifoda etsa, u holda o'zbek tilida faqat i, o, u unli harflari emas, i, ı, o, ö, u, ü kabi 6 unli tovush bor demakdir. Bu 6 unli tovushga a, e, é kabi uchta unli tovushni qo'shadigan bo'lsak, o'zbek tilidagi 9 unli tovush o'z o'rnini topgan bo'ladi. Bodrogligetti ham bu asarida Polivanov, Fitrat va Gabainning asarlari haqida hech narsa demagan.

11. Fitratdan so'ng O'zbekistondagi o'zbek tili haqidagi ilmiy ishlar

Fitratning *Sarf* nomli kitobidan keyin ko'p yillar mobaynida O'zbekistonda chop etilgan o'zbek tili grammatikasi kitoblari va ilmiy ishlarda, o'zbek tilining to'liq bo'lmagan va kamchiliklarga to'la lotin va kirill alifbosini nazarga olgan holda, o'zbek tilida 9 ta unli tovush emas, 6 ta unli tovush bor ekanligi (a, ochiq e, yopiq e, i, o, u), shuningdek, o'zbek tilida singarmonizm qoidalarining umuman yo'qligi ko'rsatildi; maktabdan universitetgacha barcha bilim maskanlarida xuddi shunday o'rgatildi. 1938-yili Fitrat otib tashlangandan keyin, uning fikrlari va yozgan kitoblari taqiqlandi. Keyingi avlod esa buyuk turkolog Fitratning o'zbek tili grammatikasi haqidagi ma'lumotlaridan bexabar qoldi.

Lekin, 1980-yili 4 ta o'zbek tilshunosi birlashib, maktab va universitetlarda o'qitish uchun *Hozirgi o'zbek adabiy tili* nomli dars kitobini yozishdi. Shonazar Shoabdurahmonov, Mazluma Askarova, Azim Hojiev, In'omjon Rasulov va Xudoyberdi Doniyorov tarafidan yozilgan bu dars kitobida o'zbek tilining unli tovushlari haqida ko'p vaqtdan buyon qabullanmagan bir haqiqat bilvosita aytiladi. Avtorlar yana o'sha sovet odati bilan mana bunday deydi: Unli tovushlar bo'limida: "Zamonaviy o'zbek matn tilida 6 unli tovush bor: ä, o, i, é, u, o" (Shoabdurahmonov 1980; 48s). O'zbek tilining kirill alifbosida unli tovushlarni bildiradigan 6 ta harf bo'lgani uchun ham mana shunday izoh berilgan. Biroq keyinroq esa, o'zbek tilining kirill alifbosida i bilan yozilgan harfning til uchi bilan aytiladigan ingichka tovushni, hamdatilning orqa tomoni bilan talaffuz qilinadigan yo'g'on tovushni ifoda etishi, shuningdek alifbodagi o' harfining o'zbek tilida ham yo'g'on, hamda ingichka tovushni ifoda etishini, alifbodagi u harfining ham ba'zi joylarda yo'g'on, ba'zan ingichka tovushni ifoda etishini misollar orqali izoh qiladi. (Shoabdurahmonov 1980; 50-54s). Shunday qilib, 53-54 sahifalarda ko'rsatilgan "unli tovushlarning talaffuzi" nomli 3ta alohida jadvalda o'zbek tilining 9ta unli tovushi ketma ket ko'rsatilgan.

O'zbek tilining alifbosida i harfining ham yo'g'on, hamda ingichka tovushlarni ifoda etishiga doir mana shu misollarni keltirishadi: 1) Ingichka i tovushi uchun: kim, ish, kishi, tish, tirik, keldi kabi; 2) Yo'g'on aytiladigan i tovushi uchun: qiz, qish, qozi, bordi, rozi, qoldi...3) yumaloq ingichka unli tovushlar uchun: ko'l, o'rdak, o'rik: yumaloq yo'g'on tovushlar uchun: qo'l, bo'z;

Bu dars kitobining 71-77-sahifalarida o'zbek tilining singarmonizmi haqida ma'lumot beriladi. Bu yerda o'zbek tilining ba'zi shevalarida singarmonizmning bor ekanligi, ba'zi shevalarda yo'q olib ketganligi aytilgan.

O'zbekiston mustaqilligini olgandan keyin o'zbek tili grammatikasi haqida ko'plab ilmiy ishlar olib borildi. Yaqinda qo'lga kiritgan 2006-yili chop etilgan Shavkat Rahmatullayevning *Hozirgi adabiy o'zbek tili* dars kitobini ko'rib chiqdim. O'zbek tilining lotin alifbosida unli tovushlar 6 ta bo'lishiga asoslanib, bu ilmiy ishda ham o'zbek tilida 6ta unli tovush borligi aytilmoqda (Rahmatullaev 2006; 12s). Lekin unli tovushlar bo'limining yana shunday qiziqarli tarafi bor:

Hozirgi o'zbek lotin alifbosi bilan:

"Ovoz tovushlar qadimgi turkiy tillarda qattiq-yumshoqlik belgisiga ko'ra juftliklar hosil qilgan: ı – i, u – ü, o – ö kabi. Ovoz tovushlarining bunday juftlik hosil etishi ko'pchilik turkiy tillarda hozir ham mavjud. Hozirgi o'zbek tiliga bu hodisa, masalan bol- / bül- fe'llari orasida, uch- fe'li bilan uch sanoq soni orasida bo'lgani kabi juz'iy tarzda yetib kelgan. Ayrim shevalargagina xos bunday zidlanish tuzum sifatida o'z kuchini yo'qatgan, shu sababli adabiy tilda inobatga olinmaydi." (Rahmatullayev 2006; s. 16)

Bunday izoh juda katta muammo yaratadi. Bir tilning alifbosidagi harflarga qarab shu tilning unli tovushlarini yaratish mumkin emas. Masalan, 16-20 asrlarda yozilgan O'smonli tili deb ataladigan arab alifbosi Anatoliya turk tilida yozilgan matnlarni zamonaviy turk tiliga tarjima qilayotganda o'smon tilida "vov" bilan yozilgan unli tovushlarni ingichka bo'lsa "ö", yo'g'on bo'lsa "o" ko'rsatiladi: ölmek (o'lmoq), olmak (bo'lmoq). O'smonli turk tilida bu ingichka va yo'g'on tovushlar bitta harf bilan ko'rsatilsa ham, biz tarjimada ikkita harf bilan ko'rsatamiz. 16-20 asrlardagi turk tilida ı, ö, ü tovushlarini bildiradigan harflar bo'lmagani uchun, hech kim "16-20 asrlardagi turk tilida ı, ö, ü tovushlari yo'q" deb aytolmaydi. Xuddi shu vaziyat, 1934-yildan keyingi buzilgan o'zbek lotin alifbosi bilan, 1938-1995-yillar oralig'ida foydalanilgan o'zbek kirill alifbosida ham mavjud. Bu alifbolarda ı, ö, ü harflarining bo'lmasligi, o'zbek tilida ı, ö, ü tovushlari yo'q degani emas.

Shoabdurahmonov bilan Tursunovning yuqoridagi o'zbek tili grammatikasi nomli ilmiy ishi-ning bibliografiyasida ham Fitratning *Sarf* nomli kitobiga joy berilmagan. Ayniqsa, Shoabdurahmonovning kitobining bosh qismida "O'zbek tilshunosligi– rivojlangan fan" nomli tarmog'ida

o'zbek tilshunosligi ustida tadqiqodlar olib borgan olimlar haqida ma'lumot berilar ekan, Fitrat va uning asarlari haqida og'iz ham ochilmagan. (Shoabdurahmonov 1989; 24-30s).

G'ani Abdurahmonov, Shamsiddin Shukurov, Qozoqboy Mahmudov kabi o'zbek tilshunoslari esa, 2008-yili chop etilgan *O'zbek tilining tarixi grammatikasi* deb nomlangan ilmiy ishlarida eski turk tili davridan qoraxon va chig'atoy matn tili davrlarida mavjud bo'lgan 9 ta unli tovushni hozirgi o'zbek matn tilida ham bor ekanligini tarixiy matnlar yordamida isbotlar bilan izoh etdi. Hozirgi o'zbek tilida "bu, u, ur, urug', urgu, orun, qavurma, qavun, quvur, ulug'" kabi so'zlarda unlisi yo'g'on u ni bildirsa, "üzüm, bütün, tüz, tütün" kabi so'zlarda ingichka ü irvushi bilan talaffuz qilinishini ko'rsatgan. Shu bilan birga, zamonaviy o'zbek tilida i-i, o – ö tovushlarining ingichka va yo'g'on turlarining borligini ta'kidlagan. (Abdurahmonov 2008; 48-49 s). Singarmonizm haqida mana bunday deyishadi (Abdurahmonov 2008; 49 s): "Singarmonizm qonuni saqlangan o'zbek tili shevalarida ü unlisi talaffuz jihatdan yozma manbalartiliga yaqin turadi: bütün, üçün, ülüsh, külgü, kül kabi." [Unli tovushlarning uyğunligi saqlanib qolgan shevalarda ü unli tovushining talaffuz qilinishi yozma manbalarga yaqindir: bütün, üçün, ülüş, külgü, kül gibi]."

Olmon turkologi Annamariya Von Gabain 1945-yili nashr etilgan *O'zbek tilining grammatikasi* nomli ilmiy ishini yozganda Fitratning *Sarf* nomli kitobining turli yillardagi nashrlari haqida ma'lumot bergan, bibliografiyasida ham ko'rsatgan, lekin rus iurkologi Kononov na Fitrat haqida, na uning asarlari haqida ma'lumot bergan. Xuddi mana shu vaziyat 1938-1988 yillar orasida O'zbekistondagi deyarli hamma olimlarda mavjuddir. Lekin 1989 yildan boshlab Fitrat va uning asarlari asta sekin esga olina boshladi. Uning *Sarf* deb ataluvchi asari esa, 2006-yili chiqqan asarlar to'plamining 4-jildidan joy olgan. (Fitrat 2006; 140-175s).

12. Turkiyada o'zbek tili haqidagi tadqiqotlar

Turkiyada o'zbek tiliga doir yozilgan ilmiy ishlarga keladigan bo'lsak, avvalo shuni aytishni xohlardim. O'zbek tili, o'zbek adabiyoti haqida 1971-yildan boshlab ilmiy ishlar yoza boshladim. Ayniqsa, 1980-1990-yillar oralig'ida ko'p miqdorda ilmiy ishlar yozdim, lekin afsuski bizda o'zbek tili haqida tadqiqot olib borayotgan yosh turkologlar o'zlaridan oldingi olimlarning asarlarini ko'rib chiqishmaydi. Holbuki, u ilmiy ishlarda o'zbek tilida 9 ta unli tovush bilan singarmonizmning mavjud ekanligini ta'kidlab aytganman. (Kojaoglu 1985, 1986, 1987, 1990, 1997, 1998). 1982–1983-yillarda *Türk Dili Araştırmaları Belleteni*da nashr etilgan bir maqolamda turkolog Abdurauf Fitratning eng birinchi grammatika kitobi deb hisoblanadigan *Sarf* nomli kitobi, hamda boshqa turkologlarning asarlari haqida ma'lumot berib, Fitratning 9 unli tovushi bilan singarmonizm haqidagi fikrlariga izoh berganman. (Kojao'g'lu 1986)

Ridvan O'zturk, Emek Ushenmez, Aziz Merxon, Mustafa Volkan Jo'shkun kabi mendan juda yosh turkologlar o'zbek tilining grammatikasiga doir juda yaxshi ilmiy ishlar yozdilar. Lekin Jo'shkundan (2014) boshqalari bu ilmiy ishlarida o'zbek tilining unli tovushlari bilan singarmonizm qoidalarini yaxshilab tekshirmasdan turib o'zbek tilining unli tovushlari tarafidan to'liq emas lotin va kirill alifbolariga qarab, o'zbek tilinig unli tovushlariga ahamiyat berishmagan.

Ridvan O'zturk *Özbek Türkçesi El Kitabı* nomli kitobida mana bunday deb yozadi:

"1– Büyük Ünlü Uyumu: Karluk grubu Türkçelerinde görülen temel ses bilgisi özelliklerinden biri olan i'leşme, bu uyumu bozan esas unsurdur. Kalın sıradan ünsüzlerin yanından başka diğer yerlerde ı ünlüsü yoktur. Baş-i-miz (başımız), qıl-di-lär (kıldılar)." (Öztürk 2011; s. 8)

O'zbek tilidagi ma'nosi:

"1-Singarmonizm: Qarluq til guruhiga kiruvchi turkiy tillardagi asosiy fonologik xususiyatlardan biri bo'lgan i-lashmoq, bu hol unli uyg'unligini buzadigan eng muhim omildir. Yo'g'on unsizlarning yonidagina i yo'g'on talaffuz qilinadi. Boshqa joylarda yo'qdir. Bosh-i-miz, qıl-di-lar".

Shu bilan birga unli tovushlarning uyg'unligining bo'lmagan holatlarini ko'rsatish maqsadida quyidagi misollarni keltiradi: bil-ma-moq, bosh-la-moq-da-miz... (O'zturk 2011; 8s).

Holbuki bular hozirgi o'zbek kirill va lotin alifbosining to'liq bo'lmaganligi va imloning xatoligidan kelib chiqmoqda. Agar Abdurauf Fitrat, Annamariya Von Gabain va yuqorida ismi atalgan ko'plab turkologlarning tadqiqotlari ko'rib chiqilganda edi, bunday xato fikrlarni aytishmagan bo'lardi.

Aziz Merxon ham *Özbek Dilinin Grameri* nomli kitobida o'zbek tilining unli tovushlari haqida bunday deydi: "O'zbek matn tilida 6 unli ishora bordir. Ular: a, e, i, o, ŭ, u." Merxonning bu qisqagina gapida uchta xato bor: 1. O'zbek alifbosida unli tovushlar uchun 6 ta harf bor deganda edi, to'g'ri bo'lardi. Matn tilida "6 unli ishora" degan ifoda munosib emas. Bu yerda eng muhimi, o'zbek tilidagi unli tovushlarning mavjudligidir, uning harflar yordamida ifoda etilishi emas. Agar quyidagiday desa, yanayam to'liq bo'lardi: O'zbek tilidagi 9 unli tovushni ifoda etish uchun o'zbek lotin va kirill alifbosida 6 ta harf mavjuddir. Shuningdek, o'zbek tilidagi "o'" o-ö unli tovushlarini ifodaetuvchi harfni ko'rsatish uchun tarjima matnlarda ŭ harfini foydalanish katta xatodir.

Emek Ushenmez esa, *Modern Özbek Türkçesi* nomli kitobida o'zbek tilining 1921-1928-yillardagi soddalashtirilgan (turkiy tillarga moslashtirilgan) arab alifbosi, 1926-1934-yillarda umumlashtirilgan turkiy lotin alifbosi, 1934-1938-yillardagi 4 unli tovush chiqarib tashlangan o'zbek lotin alifbosi, 1938-1995-yillardagi o'zbek kirill alifbosi, 1995-yildan bugunga qadar foydalanilib kelayotgan o'zbek lotin alifbosi jadvalini ko'rsatib undagi unli tovushlarga izoh bergan. Lekin bu keng ko'lamli asariga o'zbek tilining fonetikasi tarmog'ini qo'shmasdan eng oxirida o'zbek tilining morfologiyasi haqida ma'lumot berishi ham xatodir. Bu ilmiy ishning ulkan bir qismini o'zbek adabiyoti matnlari va ularning turkcha tarjimasi qamragan. Lekin o'zbekcha matnlarning imlosida o'zbek tilidagi unli tovushlar to'g'ri ko'rsatilmagan alifboga asoslanib yozilgani uchun o'qiyotgan kishining to'g'ri talaffuz etishi qiyin. O'zbek tilining ı, ö, ü unli tovushlari u matnlarda ko'rsatilmagani uchun, matnlarning o'zbek tiliga mos o'qilmasligi aniq.

Turkiyada o'zbek tilining fonetikasi haqidagi ma'lumotlarning eng to'g'risi va to'lig'i Mustafa Volkan Jo'shkun tarafidan yozilgan *Özbek Türkçesi Grameri* (o'zbek tilining grammatikasi) nomli kitobdir. Bu kitobda o'zbek tilining 9 unli tovushi to'g'ri tushintirilgan. (Jo'shkun 2014, 31-38 s), kitobning oxiridagi "matnlar" qismida O'zbekistonda ishlatilayotgan kirill va lotin alifbosi bilan yozilgan matnlar va ularning yonida berilgan transkripyiyasida o'zbek tilining unli tovushlari, ayniqsa ı, ö, ü unli tovushlari to'g'ri ko'rsatilgan. Hurmatli Mustafa Volkan Jo'shkunni tabriklayman.

13. Natija

O'zbek turkologi Abdurauf Fitratning 1923-1930-yillardagi, olmon turkologi Annamariya Von Gabainning 1945-yilgi tadqiqodlari bilan o'zbek tilidagi 9 unli va unli tovushlarning uyg'unligi (singarmonizm) to'g'ri izohlangan bo'lsa ham, 1934-yili lotin alifbosidan 3ta harf olib tashlanib, o'zbek tilidagi 9 unli tovush 6ta harf bilan ko'rsatildi. Shuningdek, singarmonizmni buzuvchi imlo qoidasi tuzilgan edi. Sovet ittifoqi davrida Fitrat va uning asarlarining taqiqlanishi 1988-yilga qadar davom etdi. Rus turkologi Kononovning 1960-yili *O'zbek tili grammatikasi* nomli ilmiy ishlaridan boshlab sovet ittifoqi bo'ylab rus va o'zbek tillarida yozilgan o'zbek tilining grammatikasi haqidagi kitoblarda o'zbek tilining unli tovushlari to'liq tushuntirilmagan. O'zbek tilining unli tovushlariga mos bo'lmagan o'zbek kirill va 1995-yildan keyingi o'zbek lotin alifbosida yozilgan asarlar ham, ko'pgina tadqiqotchilarning o'zbek tilidagi unli tovushlar haqida xato ma'lumot olishiga sabab bo'ldi. O'zbek tili haqida kelgusida olib boriladigan tadqiqotlarda, Abdurauf Fitrat bilan Annamariya Von Gabaindan boshlab bugunga qadar bu mavzuda yozilgan asarlarni tanqidiy tahlil qilish muhim ahamiyatga ega.

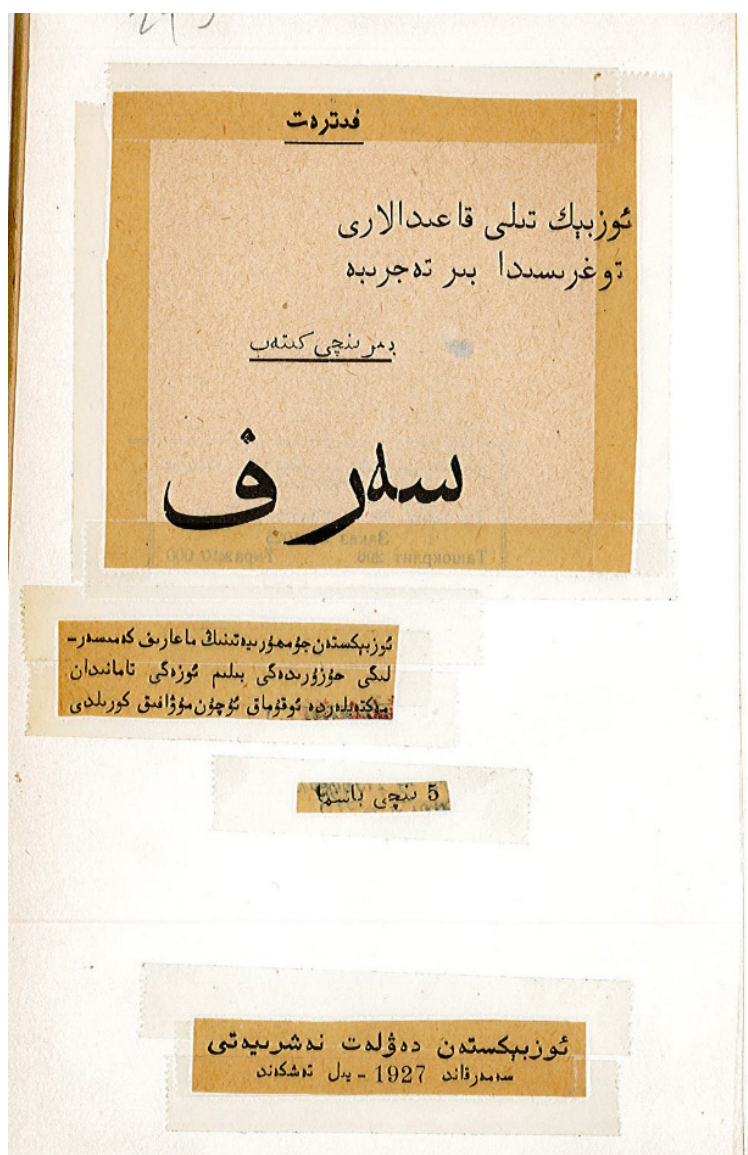
Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abdurahmonov 2008: Ğani Abdurahmanov, Şamsiddin Şukurov, Qazaqbay Mahmudov, *Özbek Tiliniñ Tarixiy Grammatikası: Fonetika, Morfologiya, Sintaksis*. Taşkent: Özbekistan faylasoflar Milliy camiyeti Neşriyatı, 2008; s. 528.
2. Allworth 1964: Edward Allworth, *Uzbek Literary Politics*. Londra-Paris-Hague: Columbia University Publications, 1964; 366.
3. Baldauf 1993: Ingeborg Baldauf, *Schriftreform und Schriftwechsel bei den muslimischen Russland- und Sowjettürken (1850-1937). Ein Symptom ideengeschichtlicher und kulturpolitischer Entwicklungen*. Budapeste: Akadémiai Kiado, 1993; s. 782.
4. Bodrogligeti 2002: Andras J. E Bodrogligeti, *Modern Literary Uzbek*, Part 1-2. Munich: Lincom Europa, 2002; s. 720.
5. Boeschoten 1998: Hendrik Boeschoten, “Uzbek (Chapter 22)” *The Turkic Languages* (ed. Lars Johanson and Eva A Csata). London and New York: Routledge, 1998.
6. Buran 2007-2011: Ahmet Buran. *Kurşunlanan Türkoloji*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2011 (3. Baskı, ilk baskı 2007), 560 s.
7. Coşkun 2014: Mustafa Volkan Coşkun, *Özbek Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2014, s. 250.
8. Fierman 1991: William Fierman *Language Planning and National Development: The Uzbek Experience*. Berlin: New York : Mouton de Gruyter, 1991.
9. Fitrat 2006: Abdurauf Fitrat, “Özbek Tili Kaideleri Toğrısında Bir Tecribe. Birinçi Kitap: Sarf”, *Abdurauf Fitrat: Tanlangan Eserler*, IV. Cild (Derslik ve Oquv Qollanmaları, İlmîy Maqola ve Tedqiqatlar). Taşkent: Ma’neviyat, 2006; s. 140-175. Bu basım Özbek Kirill Alfabetiyledir.
10. Fitrat 1930: Abdurauf Fitrat, Sarf: Özbek Tili Kaideleri Toğrısında Bir Tecribe (Birinçi Kitap). Semerkand-Taşkent: Özbekistan Devlet Neşriyatı, 1930 (**6-ıncı Basma**). Bu basım Ortak Türk Latin Alfabetiyledir.
11. Fitrat 1927: Abdurauf Fitrat, *Sarf: Özbek Tili Kaideleri Toğrısında Bir Tecribe (Birinçi Kitap)*. Semerkand-Taşkent: Özbekistan Devlet Neşriyatı, 1927 (**5-ıncı Basma**). Bu basım Sadeleştirilmiş Arap Alfabetiyledir.
12. Fitrat 1925: Abdurauf Fitrat, *Sarf: Özbek Tili Kaideleri Toğrısında Bir Tecribe (Birinçi Kitap)*. Yer adı (?): Özbek Bilim Heyeti Neşriyatıdan, 192? (**3-ıncı Basma**) [Elimdeki fotokopide basım yeri ile yıl adı verilmemiş, 1925 yılı olabilir / Annemarie Von Gabain elindeki 4. basımın 1926 tarihli olduğunu söylüyor]. Bu basım Sadeleştirilmiş Arap Alfabetiyledir.
13. Gabain 1945: Annemarie von Gabain, *Özbekische Grammatik. Mit bibliographie, Lesestücken und Wörterverzeichnis*. 1945: Otto Harrassowitz, 1945.
14. Timur Kocaoğlu, “Türkbilim (Türkoloji)’de Özbekçenin Ünlü Sesleri İle Büyük Ünlü Uyumu Sorunu Üzerine” **Zeynep Korkmaz Armağanı**, Ankara: TKAE, 207; s. 241-258.
15. Т. Коджаоглу “К проблеме небной гармонии гласных в узбекском языке” **Туркология** (туркистан, Ахмет ясуи университети), Нр. 4 (85), 2017, с. 27-53.
16. Kocaoğlu 2002: Timur Kocaoğlu, “Rus İhtilalleri ve Türk Halkları / Sovyetler Birliği’nin Yayılma Siyaseti (1905-1991)” *Türkler*, Cilt 18 (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002); s. 741-759.
17. Kocaoğlu 1999: Timur Kocaoğlu, “Türkistanlı Göçmenlerin Siyasî Faaliyetleri Tarihine Bir Bakış”, *Dr. Hayit Armağanı*, Rasim Ekşi, Erol Cihangir (eds.). İstanbul: Turan Kültür Vakfı ve Hoca Ahmet Yesevi Vakfı, 1999; s. 159-182.
18. Kocaoğlu 1998: Timur Kocaoğlu, “Özbek Türkleri Edebiyatı” *Türk Dünyası El Kitabı*, Cilt 3 [Genişletilmiş Yeni Basım] Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü yayınları, , 1998; s. 179-197.

- 19.Kocaoğlu 1997a: Timur Kocaoğlu, “Yaş Türkistan’ın Türkistan Basın Tarihindeki Yeri” *Yaş Türkistan* (Paris). Vol. 1 (1929-1930). İstanbul: Ayaz Tahir Türkistan İdil-Ural Vakfı Yayınları, 1997; s. 13-30.
- 20.Kocaoğlu 1997b: Timur Kocaoğlu, “Çağdaş Özbek Şiiri: 1920-1997” *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi* (Ankara), No: 1 (1997); s. 3-53.
- 21.Kocaoğlu 1992: Timur Kocaoğlu (editör), *Türk Dünyası Konuşma Kılavuzu / Turkish World Phrase Guide*. Türkiye Türkçesi, Azerbaycanca, Türkmence, Özbekçe, Uyğurca, Kırgızca, Kazakça, Tatarca ve İngilizce. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1992, s. XXIV-155.
- 22.Kocaoğlu 1990: Timur Kocaoğlu, “Özbekler, Özbekçe ve Özbek Edebiyatı” *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, Vol. 7 (İstanbul: Dergah Yayınları, 1990), s. 756-768.
- 23.Kocaoğlu 1987: Timur Kocaoğlu, “Bugüne Kadar Bilinmeyen Bir Türk Lehçesi: Harezm Edebî Dili (1920-1924)” *Beşinci Milletlerarası Türkoloji Kongresi (23-28 Eylül 1985), 1. Türk Dili* (2. Cilt). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türkiyat Araştırma Merkezi, 1987; s. 77-87
- 24.Kocaoğlu 1986: Timur Kocaoğlu, “Türkistanlı Bilgin Abdurauf Fıtrat’ın Türkoloji Sahasındaki Unutulmuş Eserleri” *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1982-1983*. Ankara: Türk Dil Kurumu, 1986; s. 101-112.
- 25.Kocaoğlu 1985: Timur Kocaoğlu, “Türkistanlı Dilci Halid Said’in Türk Lehçelerinin Karşılaştırmalı Grameri” *Türk Kültürü* (Ankara), No: 266 (1985), s. 28-37.
- 26.Kononov 1960: Andrey Nikolaevich Kononov, *Grammatika sovremennogo uzbekskogo literaturnogo yazıka*. Moskova: İzdatel’svo Akademii Nauk SSSR, 1960.
- 27.Menges 1968: Karl H. Menges, *The Turkic Languages and Peoples: An Introduction to Turkic Studies*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1968; s. 248.
- 28.Merhan 2012: Aziz Merhhan, *Özbek Dilinin Grameri*. İstanbul: Eren Yayınevi, 2012; s. 194.
- 29.Öztürk 2011: Rıdvan Öztürk, *Özbek Türkçesi El Kitabı*. Konya: Çizgi Kitabevi Yayınları, 2011.
- 30.Polivanov 1935: Yevgeny Dmitrievich Polivanov, *Materialı po grammatike uzbekskogo yazıka* (Vıpusk 1). Taşkent: Gosudarstvennoe İzdatel’svo UzSSR, 1935.
- 31.Polivanov 1933: Yevgeny Dmitrievich Polivanov, *Uzbekskaya dialektologiya i uzbekskiy literaturniy yazık (K sovrenennoy stadii uzbekskogo yazıkovogo stroitel’sva)*. Tashkent: Uzgositdat, 1933; s. 45.
- 32.Polivanov 1929: Yevgeny Dmitrievich Polivanov, “Obrasy ne-iranisizovanıx (singarmoniatıçeskıx) govorov uzbekskogo yazıka” *Izvestiya Akademii Nauk SSSR 1929*. Leningrad, Otdel. Gumanit. Nauk; I. Govor goroda Turkestana, s. 511-526; Fonotiçeskaya sistema govora Kyşlaka İkan., s. 526-537.
- 33.Polivanov 1926: Yevgeny Dmitrievich Polivanov, *Kratkaya grammatika uzbekskogo yazıka* (I-III). Taşkent-Moskova, 1926.
- 34.Polivanov 1925: Yevgeny Dmitrievich Polivanov, *Vvedenie v izučenje uzbekskogo yazıka*. Taşkent, 1925.
- 35.Rahmatullayev 2006: Şavkat Rahmatullayev, *Hazirgi Edebiy Özbek Tili* (Derslik). Tashkent: Universitet, 2006, 463 sayfa.
- 36.Said 1926: Halid Said, *Osmanlı Özbek Kazak Dillerinin Mukayeseli Sarfi*. Baku, 1926.
- 37.Sjoberg 1963: Andrée F. Sjoberg, *Uzbek Structural Grammar*. Bloomington: Indiana University Publications. 1963; s. 158.
- 38.Şaabdurahmanov 1980: Şanazar Şaabdurahmanov, Mazluma Askarova, Azim Xajiev, İnamjan Rasulov ile Xudayberdi Daniyarov, *Hazirgi Özbek Edebiy Tili*, I. Qism. Tashkent: Oqituvçı, 1980, 448 sayfa.

39.Üşenmez 2012: Emek Üşenmez, *Modern Özbek Türkçesi* (Giriş, Özbekistan, Dil Tarihi, Metinler, Gramer, Sözlük). İstanbul: Akademik Kitaplar, 2012.

40.Wurm 1959: Stafen Wurm “Das Özbekische” *Philologiae Turcicae Fundamenta*, Tomus Primus. Wiesbaden: Aquis Mattiacis Apud Franciscum Steiner (1959), s. 489-524.

01: Abdurauf Fitrat. Sarf: O‘zbek tili qoidalari to‘g‘risida bir tajriba (arab alifbosi bilan. 1927)

يوغانلىق، ئىككىچكەلىك

بىزنىڭ ئىلىمىز يالپى تۈرىك تىلىنىڭ كېڭ بىر تارماغىدىر،
تۈرىك تىلىدە بولغان ئاساسىي ھاللىرىنىڭ بىزنىڭ تىلىدە ھەم
بولۇشى تەبىئىي.

تۈرىك تىلىنىڭ بۇتۇن تارماقلىرىدا بولغانى كەبى بىزنىڭ
تىلىدە ھەم، سۆزلەر ئىچىدە ئىككىچكە بىلەن بوغان، ئىككىچكە بولۇپ
ئىككىگە ئايرىلادىر.

بۇ ئىككىچكە مەسىلەسىنى ئېسىكى يازما ئەسەرلەردە كۆپ كۆرە
ۋالغانىمىز كەبى، دالدا ياشاغانلار ئارىسىدا ھەم كۆپرەك ئۇچرىمەك
مۇمكىندىر. فارىس ئەدەبىيەتى، مەدرەسە تەجۋىدى تەئسىرى
بىلەن بۇزىلغان شەھەر شېۋەلەرىدە بۇ ھالنى كۆرمەگەنمىز
بىلەن بىزنىڭ شېۋەدە يوغانلىق، ئىككىچكەلىك ئەھۋالى بوقىدىر
دېيىپ بولمايدىر. بوغان سۆزلەر بىلەن ئىككىچكە سۆزلەرنىڭ ئايرى-
ماسى شۇندەيدىر:

1 — يوغان سۆزدە «ك، گ، پ، ھ»، ھەرىفلەرى بولمايدىر.

2 — ئىككىچكە سۆزدە «ق، غ، خ، ا»، ھەرىفلەرى بولمايدىر.

قوللىمدا سۆڭىقى تاش قالدى

كۆڭلىدە سۆڭىقى ئىنتىلىمەك

كۆزىمدە سۆڭىقى ياش قالدى

كۆچمىدە سۆڭىقى ئالپىنماق (چولپان)

يۇقارىداغى شىئەردەگى: «قوللىمدا، سۆڭىقى، تاش، قالدى،

ياش، ئالپىنماق،» سۆزلەرى بوغان بولۇپ «كۆڭلىدە، كۆزىمدە،

ئىنتىلىمەك، كۆچمىدە» سۆزلەرى ئىككىچكەدۇر.

بوغان سۆزدەن ياسالغان بۇتۇن سۆزلەر بوغان بۇلادۇر.

ئىككىچكە سۆزدەن ياسالغان بۇتۇن سۆزلەر ئىككىچكە بۇلادۇر:

02: Abdurauf Fitrat. Sarf: O‘zbek tili qoidalari to‘g‘risida bir tajriba (arab alifbosi bilan. 1927):
“yo‘g‘on va ingichka unli uyg‘unligi”

03: Abdurauf Fitrat. Sarf: O‘zbek tili qoidalari to‘g‘risida bir tajriba (lotin alifbosi bilan. 1927)

Ynli və ynsiz təvəşlər

1—b, p, t, ç, c, x, d, r, z, s, ş, q, f, q, k, g, n, l, m, n, v, h, j.

2—a, ə, u—y, ö—o, e, ь—i.

Juqarıda birinci rəqəm bilən kərsətilgən 23 hərf ynsiz təvəşlərdər. İkinci rəqəm bilən kərsətilgən toqquz nərf esə ynli təvəşlərdər.

Juqarıdaqı jığırma yc ynsiz təvəşlərdən yctəsi bolqan „h, x, f“ təvəşlərgə tyrkədə kəv ycrətiv bolmajdər. Şunıjı ycyn bunlarnıj tyv tyrkə təvəşlərdən bolmaqanıj əjt lədir. Bunlarnıj jat tillərdən tyrkəgə kiriv qalqanıj da'va qılınadər¹⁾.

Joqanlıq, inickəlik

Biznin tilimiz jalrı tyrk tilinin ken bir tarmaqlıdır. Tyrk tilidə bolqan asasıj hallarnıj biznin tildə bolıj ləvi'idir.

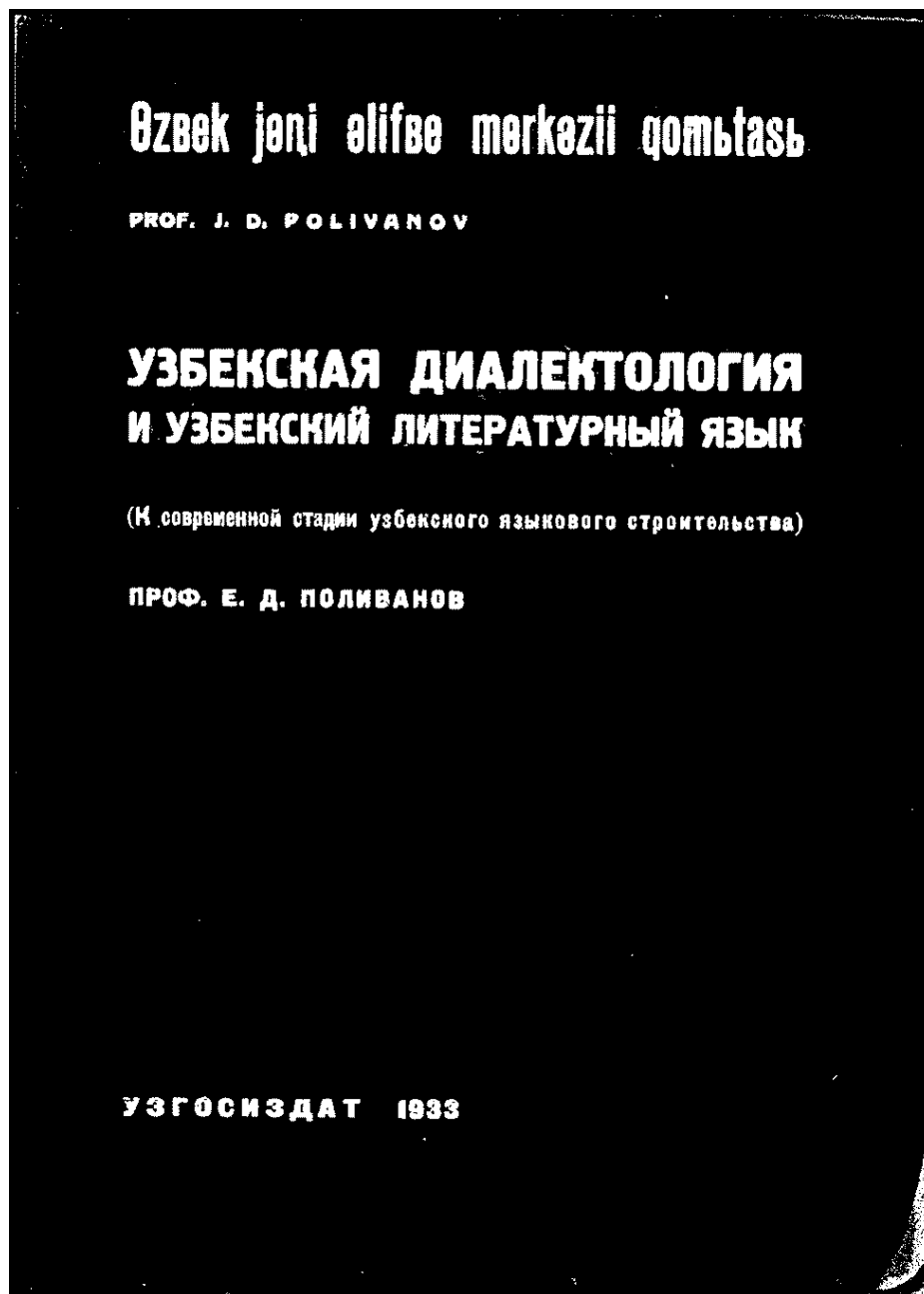
Tyrk tilinin bytyn tarmaqlarıda bolqanıj kəvi biznin tildə həm, səzlər ahən ь'тварь bilən joqan, inickə bolıv ikigə ajrlıdır.

Bu ahən məs'ələsini eski jazma əsərlərdə kəv kəv alqanıj kəvi, dalada jıjıqlanlar arasıda həm kəvrək ycrətmək mymkindir. Fars ədəbiyatı, mədrəsə təcvidi ə'siri bilən buzılqan şəhər şevələrində bu halıj az kərgənimiz bilən biznin şevədə joqanlıq, inickəlik ahəni oqıdır dev bolmajdər.

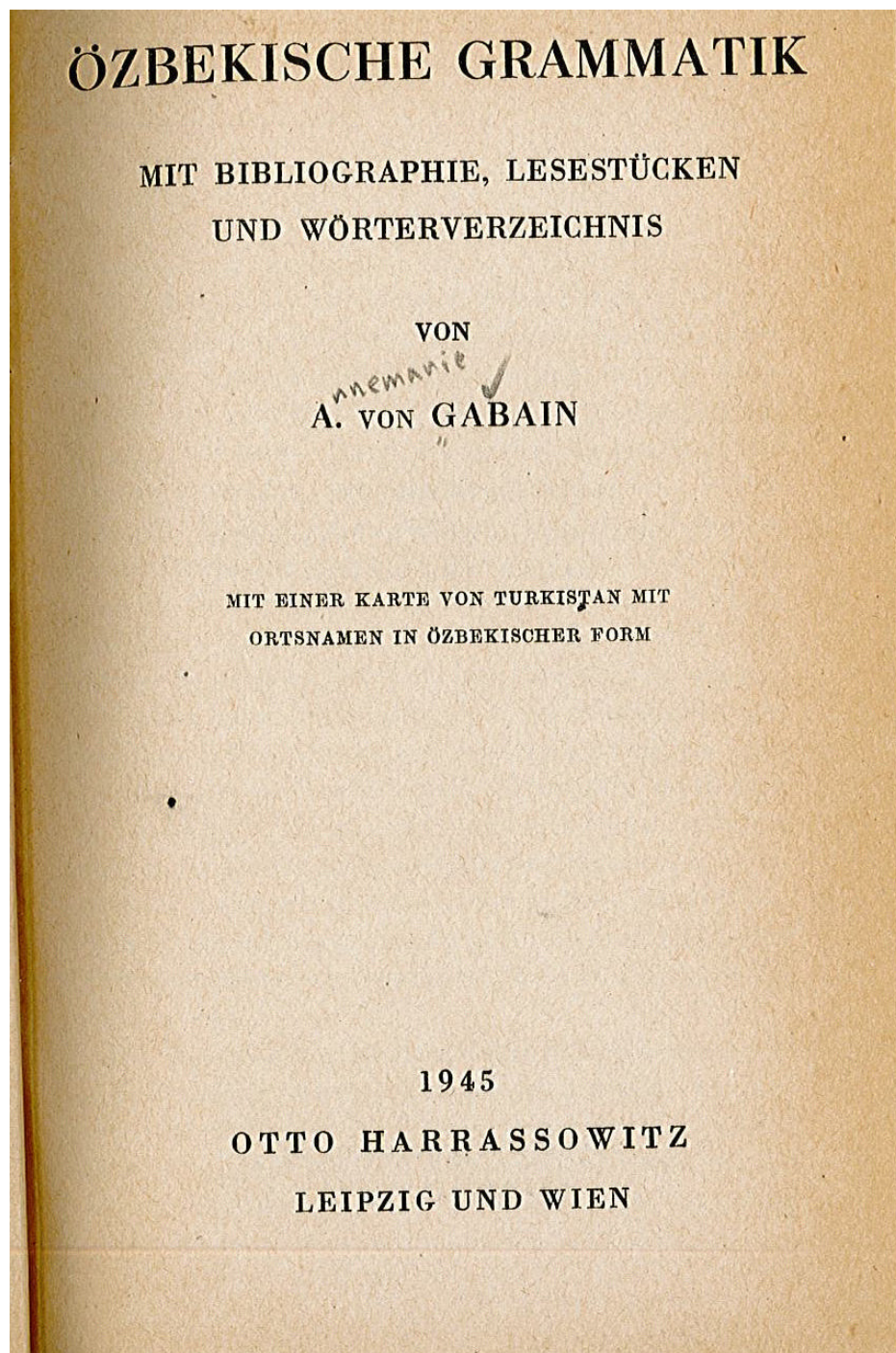
Joqan səzlər bilən inickə səzlərin ajrmasıj şunladıdır:

Bu jıl vaxtıj gylləgən jıl ekən — vaxtıj, jıl, bu.

¹⁾ „Devan luqat“ da həm „h“ təvəşlərin tyrkədə bolmaqanıj jatlardan ırganlıj jazılıv „f, x“ təvəşlərin əsl tyrkədə barlıq əjtılqan bolsa həm bytyn kitedə „f, x“ il səzlərgə ycrəş mənə az nəsib boldı. F.

05: Евгений Дмитриевич Поливанов. *Узбекская диалектология и узбекский литературный язык* (1933)

06: Annamariya Von Gabain. O‘zbek grammatikasi (1945)

Vokale (*ynli hærflær*¹⁾)

7. Die özbekische Hochsprache hat, wie die Mundart der Stadt Türkistan, 9 Vokale:

- a*: dumpfer als das deutsche *a*.
- ə*: wie deutsches *ä* in Lärm oder noch offener.
- e*: wie deutsches geschlossenes *e*, z. B. in Erich.
- i*: wie im Deutschen oder Türkei-türkischen.
- ɒ*: wie das Türkei-türkische *ı*, ähnlich dem russischen *υ*; ein dumpfes *i*.
- o*: sehr geschlossen, wird oft fast zu *u* verengt und erscheint daher auch in der Schriftsprache zuweilen im Wechsel mit diesem.
- ø*: ein geschlossenes *ö*, oft fast als *ü* gesprochen und zuweilen auch so geschrieben.
- u*: wie im Deutschen.
- y*: wie das *ü* im Deutschen.

8. Es gibt nur unechte, d. h. fallende Diphthonge: *aj, əj, oj, øj, bj, ij, uj, yj; av, əv, øv, uv, yv*.

Gruppierung der Vokale

9. Hintere Vokale sind *a, ɒ, o* und *u*; vordere Vokale sind *e, ə, i, ø* und *y*.

10. Offene Vokale sind *a* und *ə*; halboffen sind *o, ø* und *e*; geschlossen sind *ɒ, u, i* und *y*. Die halboffenen Vokale *o, ø* und *e* treten in özbekischen Wörtern nur in der ersten

¹⁾ *hærflær* bedeutet eigentlich 'Buchstabe'; 'Laut' dagegen ist *tavbær*; eine bedauerliche, aber bei türkischen Grammatikern ziemlich gebräuchliche Verwechslung. — Es sei erwähnt, daß Fitret die Wörter *ynli* und *ynsiz* in der Bedeutung 'stimmhaft' und 'stimmlos' gebraucht.